Toponimlər tarix danışır:

Aşağı Gödəkli və qardaş kəndlərin səssiz harayı

Torpağın yaddaşı daşlara, dağlara, çaylara və yaşayış məskənlərinin adlarına hopar. Hər coğrafi ad minilliklərin süzgəcindən keçən xalqın taleyini, mədəniyyətini, dilini və kimliyini qoruyan canlı arxivdir. Bu adlar sadəcə məkan bildirmir, onlar həm də zamanın dərinliklərindən gələn səslərdir ki, tarixin səhifələrini pıçıldayır, bəzən isə bir millətin yurd yerlərindən qoparılmasının ağrılı hekayəsini, səssiz harayını dilə gətirir.

Qərbi Azərbaycan adlanan tarixi-coğrafi ərazidəki saysız-hesabsız yaşayış məntəqələri - Aşağı Gödəkli, Aşağı Körpülü və Aşağı Gəzbinvə kimi oikonimlər (yaşayış məntəqələrinin adları) də məhz belə səssiz şahidlər, tarixin danışan dilləridir. Bu toponimlər Qərbi Azərbaycanın digər yüzlərlə türk mənşəli yer adı kimi, bölgənin əsl sahiblərinin kim olduğunu və zamanla hansı faciələrə məruz qaldığını sübut edən təkzibedilməz dəlillərdir.

Qərbi Azərbaycan coğrafi məfhum olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının taleyinin ağrılı hissəsidir. Bu ərazi İrəvan, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz kimi tarixi mahalları əhatə edən, əsrlər boyu Azərbaycan türklərinin formalaşdığı, mədəniyyət yaratdığı, dövlətçilik ənənələrini inkişaf etdirdiyi ana yurdu olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında adı çəkilən Göyçə gölü, Altuntaxt, Şirökuvən kimi yerlərin məhz bu coğrafiyada yerləşməsi ərazinin qədim Oğuz yurdu olduğunun ədəbi-tarixi təsdiqidir. Tarixin müxtəlif dövrlərində, xüsusilə Səfəvi, Əfşar imperiyaları və İrəvan xanlığı zamanında bu torpaqlar Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuş, əhalisinin mütləq əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir. Hətta 1441-ci ildə erməni-qriqorian kilsəsinin mərkəzinin Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın icazəsi ilə Kilikiyadan Üçkilsəyə (Eçmiədzin) köçürülməsi faktı ermənilərin bu bölgədəki statusunun və hakimiyyətin kimin əlində olduğunun bariz göstəricisidir. Ancaq XIX əsrin əvvəllərindən etibarən regionun geosiyasi mənzərəsi köklü şəkildə dəyişməyə başladı. 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi ermənilərin kütləvi şəkildə İrandan və Osmanlı imperiyasından Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə nəticələndi. Bu, demoqrafik tərkibi süni şəkildə dəyişdirməyə və gələcəkdə yaradılacaq monoetnik erməni dövləti üçün zəmin hazırlamağa yönəlmiş məqsədyönlü siyasət idi. Köçürülmə prosesinin statistikası dəhşətlidir: 1828-1830-cu illərdə Göyçə mahalına 8557, Vedibasar mahalına 1069, Zəngibasar mahalına 2360, Dərələyəz mahalına isə 2773 erməni ailəsi yerləşdirildi. Bu proses sonrakı yüzillikdə daha sistemli hal aldı və XX əsr boyunca azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından kütləvi deportasiyası ilə müşayiət olundu. Deportasiyaların ən faciəvi dalğaları 1905-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə həyata keçirildi. Nəticədə minilliklər boyu formalaşmış etnik-mədəni mühit dağıdıldı, on minlərlə insan qətlə yetirildi və yüz minlərlə azərbaycanlı doğma yurdlarından didərgin düşdü.

Bu tarixi proseslərin ən amansız təzahürlərindən biri də toponimik soyqırımı oldu. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli yer-yurd adlarının kütləvi şəkildə dəyişdirilməsi xalqın tarixi yaddaşını silmək, onun bu torpaqlarla mənəvi bağını qoparmaq cəhdi idi. Armudlu - Tandzut, Daşqala - Karaberd, Aşağı Türkmənli - Lisaqyuğ, Şirvancıq - Lernakert kimi yüzlərlə ad dəyişikliyi ya hərfi tərcümə, ya da tamamilə uydurma adlarla əvəzləmə yolu ilə aparılırdı. Məqsəd aydın idi: bu torpaqların qədim sakinlərinin türklər olduğunu göstərən son izləri belə yox etmək.

Zəngəzur dağlarının ətəklərində, Qafan rayonu ərazisində yerləşən Aşağı Gödəkli kəndi qədim türk etnosunun yadigarıdır. Toponimin ikinci komponenti olan "Gödəkli" tədqiqatçıların yekdil rəyinə görə, türk mənşəli qazax tayfa birliyinin bir qolu olan "gödəkli" etnonimi ilə bağlıdır. Bu, həmin ərazinin məskunlaşma tarixinin birbaşa tayfa adı ilə əlaqəli olduğunu göstərən klassik etnotoponim nümunəsidir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində "Gedaklu" formasında qeyd edilən yaşayış məntəqəsi tarixi boyunca Zəngəzur mahalının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. "Aşağı" sözü isə eyniadlı iki yaşayış məntəqəsini coğrafi mövqeyinə görə fərqləndirmək üçün istifadə olunur ki, bu da Yuxarı Gödəkli kəndinin də mövcudluğundan xəbər verir. Qafan rayon mərkəzindən təxminən 10 kilometr şimal-şərqdə yerləşən kəndin əhalisi sırf azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Arxiv sənədləri kəndin demoqrafik tarixini dəqiq izləməyə imkan verir: 1831-ci ildə burada cəmi 26 nəfər yaşadığı halda, əhalinin sayı 1873-cü ildə 154, 1886-cı ildə 206, 1904-cü ildə isə 439 nəfərə çatmışdır. Bu rəqəmlər kəndin təbii artım yolu ilə böyüdüyünü və sabit həyat tərzi keçirdiyini göstərir. Lakin XX əsrin əvvəllərində başlayan faciələr Gödəklidən də yan keçmədi. 1918-ci ildə erməni daşnak dəstələrinin Zəngəzurda törətdikləri kütləvi qırğınlar zamanı kəndin azərbaycanlı əhalisi soyqırımına məruz qalaraq deportasiya edildi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sağ qalan sakinlər yenidən doğma ocaqlarına qayıtmağa müvəffəq olsalar da, kənd əvvəlki vəziyyətinə tam qayıda bilmədi. 1922-ci ildə kənddə 42, 1931-ci ildə 74, 1959-cu ildə 95 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. 1988-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-in həyata keçirdiyi kütləvi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Aşağı Gödəkli kəndinin son azərbaycanlı sakinləri də tarixi yurdlarından zorla çıxarıldılar.

Loru mahalının tarixi torpaqlarında, sonrakı inzibati bölgüyə görə Barana rayonu ərazisində yerləşən Aşağı Körpülü kəndinin taleyi isə sovet dövrünün deportasiya siyasətinin birbaşa nəticəsi kimi daha fərqlidir. Bu kəndin yaranma tarixi 1920-ci illərə təsadüf edir. Həmin dövrdə qədim Körpülü kəndindən ayrılan kərimlilər və dəmirçililər adlı Azərbaycan tayfaları kənddən təxminən 1,5 kilometr aralıda yeni yurd salmışlar. Nəticədə coğrafi mövqeyə uyğun olaraq Yuxarı Körpülü və Aşağı Körpülü adlı iki kənd formalaşmışdır. Deməli, Aşağı Körpülü adı XX əsrin əvvəllərində yaransa da, kökləri daha qədim olan Körpülü icmasına və türk tayfalarına gedib çıxır. "Körpülü" toponimini relyeflə bağlı yaranan "çay və ya dərə üzərindəki keçid" mənasını verən sadə coğrafi addır. Statistik məlumatlara görə, 1922-ci ildə kənddə 253 nəfər, 1931-ci ildə isə 319 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Lakin bu dinc həyat çox çəkmədi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" adlı qərarı Aşağı Körpülü kəndinin də vəziyyətini çətinləşdirdi. "Könüllü köçürülmə" pərdəsi altında həyata keçirilən kütləvi deportasiya Ermənistanı türklərdən təmizləmək və xaricdən gətirilən ermənilər üçün yer açmaq məqsədi güdürdü. Bu siyasət nəticəsində 1948-ci ildə Aşağı Körpülü kəndinin sakinləri zorla tarixi-etnik torpaqlarından Azərbaycanın Aran bölgəsinə sürgün edildi. Əhalisi tamamilə çıxarıldıqdan sonra isə kənd ləğv edildi. Aşağı Gödəklidən fərqli olaraq Aşağı Körpülüdə məskunlaşma olmadı və kənd xarabalığa çevrildi.

Tarixi Talın mahalı ərazisində mövcud olmuş Aşağı Gəzbinvə kəndi isə sovet rejiminin ilk illərində həyata keçirilən inzibati-ərazi dəyişikliklərinin və "perspektivsiz kəndlər" siyasətinin qurbanı olmuş yaşayış məntəqələrindəndir. Kəndin adı haqqında məlumatlar daha az olsa da, mövcudluğu və sonrakı taleyi Qərbi Azərbaycanın ümumi faciəsinin tərkib hissəsidir. "Aşağı" komponenti burada da Yuxarı Gəzbinvə kəndinin mövcudluğunu göstərir. Bu kəndin taleyi haqqında ən dəqiq məlumat onun 1926-cı ildə ləğv edilməsidir. Ləğv edilmənin səbəbləri bir neçə amillə bağlı ola bilər. Birincisi, 1918-1920-ci illər qırğınları zamanı kəndin əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin məhv edilməsi və ya didərgin düşməsi. İkincisi, sovet hökumətinin ilk illərində həyata keçirilən kollektivləşdirmə və yeni inzibati rayonlaşma çərçivəsində kiçik kəndlərin daha böyük yaşayış məntəqələri ilə birləşdirilməsi. Hər iki halda, Aşağı Gəzbinvə kəndinin yox olması XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın türk kəndlərinin üzləşdiyi dağıdıcı proseslərin nəticəsidir. Bu kəndin hekayəsi 1988-ci il deportasiyasından əvvəl, hətta 1948-ci il sürgünündən də öncə başlayan izitirmə siyasətinin nümunəsidir. Adı belə artıq yalnız arxiv sənədlərində qalan Aşağı Gəzbinvə Qərbi Azərbaycan faciəsinin dərinliyini və çoxqatlılığını nümayiş etdirir.

Bu üç kənd - Aşağı Gödəkli, Aşağı Körpülü və Aşağı Gəzbinvə fərqli zamanlarda və müxtəlif üsullarla yox edilsələr də, onların taleyi ortaqdır: hamısı Qərbi Azərbaycanın türk-müsəlman irsinin məhv edilməsinə yönəlmiş uzunmüddətli və sistemli siyasətin qurbanlarıdır. Onlar beynəlxalq hüququn, insan haqlarının və tarixi ədalətin kobud şəkildə pozulmasının şahidləridir. Qərbi Azərbaycanda yüzlərlə belə "Aşağı", "Yuxarı", "Böyük", "Kiçik" önlüklü, sonu "-lı", "-lu", "-kənd", "-şen" şəkilçili türk adları mövcud olmuşdur. Bu gün o adların əksəriyyəti dəyişdirilib, o kəndlərin çoxu ya viran edilib, ya da erməniləşdirilib. Lakin toponimlərin yaddaşı kağızdan və daşdan daha güclüdür. Onlar xalqın kollektiv şüurunda yaşayır, elmi əsərlərdə, arxiv sənədlərində və yurd həsrəti ilə yaşayan yüz minlərlə insanın qəlbində qorunur. Aşağı Gödəklinin, Aşağı Körpülünün, Aşağı Gəzbinvənin və sahibsiz qalan yüzlərlə qardaş kəndin səssiz harayı tarixi həqiqətin və ədalətin bərpası üçün ucalan çağırışdır. Bu adlar danışır, çünki tarix susmur və torpağın yaddaşı heç vaxt silinmir. Onların hekayəsi Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının nə qədər dərin tarixi, mənəvi və hüquqi əsaslara söykəndiyinin ən tutarlı sübutudur.

Yusif ŞƏRİFZADƏ,
"Respublika".